

Formation of the church procedural law of the Byzantine Empire

Формування церковно-процесуального права у Візантійській імперії

Ivanna Matselyukh

Key words:

ecclesiastical court, court proceedings, criminal process, civil process, jurisdiction, jurisdiction, ecclesiastical law, Byzantine Empire.

Ключові слова:

церковний суд, судочинство, кримінальний процес, цивільний процес, юрисдикція, компетенція, церковне право, Візантійська імперія.

Формування церковно-процесуального права сягає періоду римо-візантійської цивілізації, яка заклала підвалини християнського віровчення. На нього покладалася функція забезпечення справедливого правосуддя у процеси розгляду справ, порушених за злочини проти церкви, моралі, віри. До означеної проблеми неодноразово зверталися як дореволюційні вчені, так і окремі сучасні каноністи, серед яких І. Бердников, М. Горчаков, М. Красножен, Н. Мілаш, А. Павлов, М. Суворов, Е. Белякова, В. Ципін, С. Ковальова, С. Чокалюк, що свідчить про її багатогранність. Отже, у поданій статті маємо намір висвітлити процес формування церковно-процесуального права у Візантійській імперії.

Становлення церковно-судового процесу, на нашу думку, відбувалося в два етапи. Перший започаткував себе на початку нової ери та тривав до легалізації християнства. Другий розпочався зі здобуттям християнства державного статусу, впродовж якого розгорнувся процес вмонтування церковного судочинства в систему світської юстиції. Характеризуючи перший етап, дослідники римського та канонічного права стверджують, що процес у справах церковного та приватного характеру був ідентичним¹. Провадження розпочиналося зі звернення учасників процесу до єпископа. Справа розглядалася у відкритому засіданні щопонеділка в присутності членів церковної общини. Сторони мали з'явитися до суду, дати пояснення по суті справи, навести відповідні докази. Головуючий перевіряв не лише обставини справи, а й з'ясовував репутацію учасників спору². Суд використовував наявні докази, за необхідності залучаючи свідків. Їх, за Правилами Святих Апостолів, мало бути не менше як дві-три особи із числа християн, що користувалися високим рівнем громадської довіри (75 Ап.)³. Єпископ, заслухавши звинувачення та заперечення сторін, пояснення свідків, шукав можливості для їхнього примирення. Якщо мирової угоди не було досягнуто, то суд ухвалював відповідне рішення, виконання якого не забезпечувалося примусовими заходами, а мало винятково добровільний характер для особи, що програла справу. При розгляді церковних правопорушень передбачалося публічне покаяння грішника⁴.

Особливі функції при здійсненні правосуддя виконували дякони та пресвітери. Вони збирали відомості про факт правопорушення, з'ясовували інформацію щодо репутації сторін, встановлювали свідків, брали участь у роботі суду з правом дорадчого голосу⁵. За дорученням єпископа, пресвітери попередньо розглядали справу, шукаючи порозуміння між сторонами конфлікту та здійснювали контроль за виконанням судового рішення. З часом функцію судового виконавця було покладено на хартофілакса⁶.

¹ Суворов Н.С. Курс церковного права. Т. 2. Ярославль:Типографія Г. В. Фальк, 1890. С. 147.

² Puchta G F. Cursus der institutionen / Puchta Georg Friedrich, Rudorff, Adolfus Fridericus Leipzig : Breitkopf und Härtel, 1857. Bd II. P. 197–198.

³ Правила православної церкви з тлумаченням єпископа Никодима (Мілаша) / Київська православна богословська академія; упорядник і перекладач С.М. Чокалюк. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2015. Ч. 1. С. 213.

⁴ Никодим (Мілаш) еп. Православное церковное право. Санкт-Петербург. 1897. С. 478–479.

⁵ Скабаланович Н. А. Византийское государство и церковь в XI в. : От смерти Василия II Болгаробийцы до воцарения Алексея I Комнина. В 2-х кн. Кн. II. Спб.: Издательство Олега Абышко, 2004. С. 67–68.

⁶ Бердников И.С. Краткий курс церковного права православной церкви. Казань: Типография императорского университета, 1913. С. 493–494.

Таким чином, у перші століття нашої ери церковно-судовий процес не був об'єктом правового регулювання нормами канонічного права. Невизнання християнської релігії державою не давало можливості церкві рецелювати аналоги світського судочинства у свій процес. Церковне судочинство у цей період мало здебільшого компромісний характер, базувалося на узгодженні звернень обох сторін процесу, добровільності виконання рішень, без ритуальних дійств, притаманних потестарному суспільству.

Легалізація християнства та процес вмонтування церковного судочинства в систему державних судів, безумовно, позначилися на організації процесуальних дій. Позаяк наявний порядок церковно-судового провадження не відповідав принципам римського права, постала необхідність запозичення основних засад світського правосуддя. У руслі нових взаємин держави та церкви судочинство останньої мало відповідати стандартам світської процесуальної практики.

На цьому етапі еволюції церковного процесу були вироблені моделі провадження по двох основних категоріях справ – цивільних та кримінальних. Звертаючись до суду єпископа у першому випадку, справу порушував позивач. Своєю чергою, справи проти кліриків порушувалися лише за позовом християнина. Він був зобов'язаний обґрунтувати мотиваційну частину позову та надати суду відповідні докази. З метою дотримання об'єктивності процесу справа розглядалася за участю обох сторін, які надавали суду відповідні пояснення. Першочергове завдання єпископа полягало в примиренні сторін спору. У разі недосягнення мирової угоди церковний суд виносив рішення по суті справи.

У другому випадку провадження розпочиналося за ініціативою як потерпілої особи, так і церкви. Зокрема, на останню покладался обов'язок нагляду за дотриманням християнського правопорядку, про що чітко вказано в Апостольських постановах: «Коли ти (єпископ, – авт) побачиш грішника, то, засмутившись, накажи вигнати його, а коли він вийде, нехай дякони ретельно допитають його за межами церкви, а потім, увійшовши, просять тебе за нього, як Спаситель просив Отця за грішників: «Отче, відпусти їм, адже не відають, що творять». Далі накажи йому ввійти і, дізнавшись, чи кається він, чи достойний знову бути прийнятий до церкви, признач йому епітимію» (Пост. Ап. II. 16).

Стороною обвинувачення не могли виступати іновірці, єретики, розкольники, відлучені від церкви, раніше засуджені, особи, що перебували під слідством або знеславлені громадською думкою. Від статусу обвинуваченого усувалися неповнолітні до 14 років, раби, вільновідпущеники, чужинці та особи, що відповідно до норм римського права не могли свідчити у суді (75 Ап; 6 кан. II Вселенського Собору). Якщо позивач відповідав встановленим вимогам, то порушувалося провадження у справі, де на позивача покладался обов'язок підтримки обвинувачення у суді, надання доказів та доведення процесу до логічного завершення. У позовній скарзі заявник мав точно окреслити свої вимоги, чітко сформулювати звинувачення, вказати на двох чи трьох свідків, що могли б підтвердити висловлене⁷.

Провадження порушувалося єпископом після надходження скарги про здійснене правопорушення. Факт реєструвався фотарієм та фіксувався протокольоно. Суддя з'ясовував репутацію потерпілого, його віросповідання, вивчав матеріали справи. У разі неправдивих свідчень на зловмисника накладалося таке саме покарання, яке загрожувало підозрюваному. Обвинувальний акт вручався безпосередньо підозрюваному відрядженими для цього особами з відповідним правовим статусом. Посланці зачитували обвинувальний акт, вручали його копію із зазначенням дати судового засідання. Вручення документа супроводжувалося фотарієм, який протокольоно фіксував реакцію підозрюваного на пред'явлене обвинувачення, його коментарі та відповіді. Виклик до суду міг вручатися три рази. У разі неявки потерпілого провадження зупинялося, а неявка підозрюваного була причиною для переносу засідання⁸.

Ранні джерела канонічного права, серед яких і Правила Святих Апостолів, унормовували особливості процесу над єпископами. Так, Правило 74 вказує на можливість порушення провадження лише за позовом «осіб з незаплямованою репутацією» (74 Ап.)⁹. Розгляд справи відбувався колегіально за участю собору єпископів. Підозрюваний мав особисто впродовж одного місяця з'явитися до суду для надання пояснень, у разі неявки розгляд справи переносився, а повістку йому вручали два єпископи. Термін явки міг змінюватися і в окремих випадках сягав одного року. Переховування від правосуддя не зупиняло процесу.

⁷ Суворов Н.С. Курс церковного права. Т. 2. Ярославль: Типографія Г. В. Фальк, 1890. С. 175–176.

⁸ Бердников И.С. Краткий курс церковного права православной церкви. Казань: Типография императорского университета, 1913. С. 497.

⁹ Правила православної церкви з тлумаченням єпископа Никодима (Мілаша) / Київська православна богословська академія; упорядник і перекладач С.М. Чокалюк. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2015. Ч. 1. С. 213.

У цьому разі рішення виносилося заочно й одразу набувало законної сили. «Якщо єпископ не з'явиться втретє до суду, – йдеться у Правилах Святих Апостолів, – Собор єпископів на власний розсуд нехай прийме щодо нього рішення, аби не думав мати вигоду, уникаючи судочинства» (74 Ап.)¹⁰.

Важливе місце в процесі відводилося системі доказів, які сприяли встановленню винуватості особи. Вони збиралися та оцінювалися в судовому засіданні. Використання доказової бази в церковному суді не відрізнялося істотно від кримінального процесу світського суду.

Найважливішим серед видів доказів вважалося власне зізнання підозрюваного. Воно виключало необхідність подальшого розслідування, передбачало каяття винуватого, що було особливо важливим із погляду дотримання релігійних канонів¹¹.

До показів очевидців як виду доказу законодавство висувало ряд вимог. Насамперед, свідками не могли бути іновірці, єретики, розкольники, відлучені від церкви, раніше засуджені, особи, що перебували під слідством або знеславлені громадською думкою, раби, вільновідпущеники, чужинці та особи, що, відповідно до норм римського права, не могли свідчити у суді (75 Ап; 6 кан. II Вселенського Собору). Окрім того, заборонялося залучати свідками неповнолітніх, родичів сторін процесу та осіб, що проживали з ними в одному будинку (75 Ап.; 6 к. II Вс.с. 132 к. Карф.с.)¹².

Речові докази – третій спосіб встановлення наявності фактів та обставин, що мають значення для вирішення справи.¹³

Розгляд справи в суді здійснювався єпископом із дотриманням принципів публічності, гласності, усності. Фотарій протоколював процес відповідно до чинного законодавства та з посиланням на «Святе Євангеліє», яке відіграло важливу атрибутивну роль у процесі судового розслідування.

Крім названих, у процесі могли брати участь й інші суб'єкти церковних правовідносин. Так, норми канонічного права згадують церковного едикта, тобто захисника чи представника однієї зі сторін спору. Вперше він з'являється у процесуальному праві у 401 р., коли Карфагенський Собор звернувся із проханням запровадити спеціальну посаду для захисників церкви та церковних людей, що обирається під наглядом єпископа. Пропозицію було підтримано і 74-ю Новелою імператора Юстиніана запроваджено в церковне судочинство (Nov. 74.4.1).¹⁴ Про захисників також згадується у 2-му та 23-му Правилах Четвертого Вселенського Собору¹⁵. Посада едикта стала постійною при єпископських кафедрах. При патріархові також працювало кілька едиктів, а старший серед них обіймав посаду протедикта¹⁶. Вони допомагали єпископам у здійсненні правосуддя у цивільних справах за нормами римського права¹⁷.

У джерелах церковного права також йдеться про церковного повіреного, до повноважень якого належав захист інтересів духовенства, церкви, осіб, що перебували під її опікою. Він провадив попереднє слідство, формулював проект обвинувального висновку, передавав його до суду, а також здійснював контроль за виконанням ухваленого рішення¹⁸.

Судове засідання відкривав єпископ. Переконавшись у явці сторін, фотарій мав роз'яснити підсудному суть виду правопорушення. Керуючись засадами змагальності, суд забезпечував рівність сторін проце-

¹⁰ Правила православної церкви з тлумаченням єпископа Никодима (Мілаша) / Київська православна богословська академія; упорядник і перекладач С.М. Чокалюк. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2015. Ч. 1. С. 213.

¹¹ Заозерский Н.А. Церковный суд в первые века христианства: Историко-каноническое исследование. Кострома: Тип. Андроникова, 1878. С. 262.

¹² Никодим (Милаш) еп. Православное церковное право. Санкт-Петербург. 1897. С. 483–484.

¹³ Бердников И.С. Краткий курс церковного права православной церкви. Казань: Типография императорского университета, 1913. С. 498.

¹⁴ The novels of Justinians Translated by Samuel P. Scott (Cincinnati, 1932). URL: http://webu2.upmf-grenoble.fr/Haiti/Cours/Ak/Anglica/Novellae_Scott.htm

¹⁵ Правила православної церкви з тлумаченням єпископа Никодима (Мілаша) / Київська православна богословська академія; упорядник і перекладач С.М. Чокалюк. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2015. Ч. 1. С. 421–481.

¹⁶ Правила православної церкви з тлумаченням єпископа Никодима (Мілаша) / Київська православна богословська академія; упорядник і перекладач С.М. Чокалюк. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2015. Ч. 1. С. 482–483.

¹⁷ Сюзюмов М. Я. Христианская церковь в IV – VI вв. История Византии в 3 т. [ред. кол. С.Д. Сказкин и др.]. Т. 1 / отв. ред. тома: З.В. Удальцова. М.: Наука, 1967. С. 144–163.

¹⁸ Никодим (Милаш) еп. Православное церковное право. Санкт-Петербург. 1897. С. 483.

су, надаючи їм змогу пояснити суть справи, уточнити свою правову позицію, підтвердити чи спростувати докази іншої процесуальної сторони.

Наступний етап судового слідства розпочинався з вивчення доказів, заслуховування свідків та очевидців. Перед допитом свідка головуючий встановлював відомості про його особу, з'ясовував його репутацію, стосунки з обвинуваченим і потерпілим, заслуховував пояснення по справі.

Завершальна стадія процесу передбачала винесення відповідного рішення. Воно зачитувалося прилюдно і заносилося до судової книги. Сторона, невдоволена ухвалою, вправі була оскаржити її в апеляційній інстанції¹⁹.

На відміну від світського процесуального закону, апеляційне провадження здійснювалося в присутності не лише сторін процесу, а й суддів, на рішення яких було подано заперечення. При цьому суд міг допитувати усіх учасників процесу без винятку. Свідчення суддів першої інстанції вважалися важливим джерелом для з'ясування обґрунтованості апеляційної скарги та достовірності ухвалених ними судових актів. У разі виявлення порушень із боку судді на нього накладалися санкції дисциплінарного характеру²⁰.

Практика церковного правосуддя виробила й інші форми процесу, які, насамперед, залежали від особливостей виявлення доказів вчиненого правопорушення. Якщо вони стали відомі священику під час таємної сповіді, то порядок організації суду був дещо іншим. У зв'язку із власним зізнанням та відсутністю інших доказів грішник мав покаятися перед Богом за вчинене гріхопадіння і дати обіцянку не вчиняти правопорушень у подальшому. У такий спосіб відбувається своєрідне самоочищення грішника, за що той отримує прощення від духівника за умови відбуття епітимії²¹.

Отже, формування церковно-процесуального права пройшло у два етапи. Перший розпочався на початку нової ери та тривав до легалізації християнства. Він характеризувався компромісними рисами, базувався на узгодженості сторін процесу, добровільності виконання рішень стороною, що програла справу, відсутністю ритуальних дійств, притаманних потестарному суспільству. Другий започаткував себе зі здобуттям християнства державного статусу, впродовж якого розгорнувся процес вмонтування церковного судочинства в систему світської юстиції. Увібравши основні принципи світського правосуддя, воно виробило дві моделі провадження: в цивільних та кримінальних справах. Зберігаючи свою індивідуальність і подекуди утаємниченість, церковний процес характеризувався публічністю, гласністю, усністю, фіксацією провадження, наявністю церковного представника (едикта, церковного повіреного). Йому також був притаманний обвинувальний характер, зворотність покарання, практика заочного винесення рішення.

Аналіз церковно-судового процесу дає змогу визначити його характерні риси. Процес мав обвинувальний характер, адже порушувався не органом влади, а приватною особою, на яку покладався обов'язок доказувати обвинувачення у суді. Не кожна особа могла бути обвинувачем, а лише ті, які мали добру репутацію у суспільстві, сповідували християнство, не були еретиками чи відлученими від церкви. Судовий процес мав зворотний характер, адже, у разі недоведення обвинувачем своєї правоти, він зазнавав такого самого покарання, якого вимагав від суду. Розгляд справи в суді здійснювався єпископом із дотриманням принципів публічності, гласності, усності. Заочне судочинство – це ще одна риса, що могла застосовуватися у разі неявки підсудного, а можливість фіксації процесу нотарієм, залучення до нього едикта та церковного повіреного свідчать про достатньо високий ступінь розвитку цього інституту.

Модель, вироблена законодавчою та судовою практикою Візантії, набула поширення в країнах християнського світу, зокрема на Україні за доби Руської держави. Проте, потрапляючи на чужорідний ґрунт руського язичницького суспільства, пряма рецепція візантійської судової практики не стала доконаним фактом. Конкретно-історичні умови суспільного буття змушували пристосовуватися та створювали плацдарм для створення власної традиції церковного судочинства.

¹⁹ Бердников И. С. Краткий курс церковного права православной церкви. Казань: Типография императорского университета, 1913. С. 499–500

²⁰ Омельчук В. Судові повноваження церкви та канонічні покарання у Візантійській імперії. Публічне право. 2013. № 2(10) С. 288–294.

²¹ Бердников И. С. Краткий курс церковного права православной церкви. Казань: Типография императорского университета, 1913. С. 501.

Анотація

У статті простежено за процесом формування церковного процесуального права, виокремлено етапи його функціонування. Розглянуто порядок розгляду справи, правовий статус учасників і сторін судового процесу, систему доказів, визначено характерні риси судового процесу. Проаналізовано порядок розгляду справ у порядку апеляційного провадження. Наголошено на неоднорідності діяльності церковного суду у Візантійській імперії.

Summary

The article traces the process of formation of church procedural law, stages of its functioning are distinguished. The order of consideration of the case, the legal status of the participants and parties of the court process, the system of evidence, the features of the court process are determined. The order of consideration of cases in the procedure of appeal proceedings is analyzed. The heterogeneity of the church court in the Byzantine Empire is emphasized.

Використана література:

1. Бердников И.С. Краткий курс церковного права православной церкви. Казань: Типография императорского университета, 1913. 1443 с.
2. Заозерский Н.А. Церковный суд в первые века христианства: Историко-каноническое исследование. Кострома: Тип. Андроникова, 1878. 360 с.
3. Никодим (Милаш) еп. Православное церковное право. Санкт-Петербург. 1897. 708 с.
4. Омельчук В. Судові повноваження церкви та канонічні покарання у Візантійській імперії. Публічне право. 2013. № 2 (10). С. 288–294.
5. Правила православної церкви з тлумаченням єпископа Никодима (Мілаша) / Київська православна богословська академія; упорядник і перекладач С.М. Чокалюк. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2015. Ч. 1. 815 с.
6. Скабаланович Н.А. Византийское государство и церковь в XI в.: От смерти Василия II Болгаробийцы до воцарения Алексея I Комнина. В 2-х кн. Кн. II. Спб.: Издательство Олега Абышко, 2004. 416 с.
7. Суворов Н.С. Курс церковного права. Т. 2. Ярославль: Типография Г.В. Фальк, 1890. 515 с.
8. Сюзюмов М.Я. Христианская церковь в IV – VI вв. История Византии в 3 т. [ред. кол. С.Д. Сказкин и др. Т. 1. / отв. ред. тома: З.В. Удальцова. М.: Наука, 1967. С. 144–163.
9. Puchta G.F. Cursus der institutionen / Puchta Georg Friedrich, Rudorff, Adolfus Fridericus Leipzig : Breitkopf und Härtel, 1857. Bd II. 834 p.
10. The novels of Justinians Translated by Samuel P. Scott (Cincinnati, 1932). URL: http://webu2.upmf-grenoble.fr/Haiti/Cours/Ak/Anglica/Novellae_Scott.htm.

Ivanna Matselyukh,

PhD in Law, doctoral candidate of Law faculty
Kyiv national Taras Shevchenko University